

Krzysztof Lewalski

Powstanie i działalność Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg (Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego) 1884-1945

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 149-166

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Lewalski

**Powstanie i działalność Verein für die Herstellung
und Ausschmückung der Marienburg
(Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego)
1884—1945 ***

Zamek Malborski w ciągu swego siedemsetletniego istnienia nad brzegiem Nogatu związany był ściśle z burzliwymi dziejami Prus. Budowa, a następnie rozbudowa całego kompleksu zamkowego trwała przeszło sto siedemdziesiąt lat (1274—1448)¹.

Każda z historycznych epok wycisnęła na Zamku swoje piętno. W ciągu wieków ulegał on zniszczeniom, szczególnie w okresie wojen szwedzkich w XVII w. oraz przebudowom w różnej skali. Zasadniczo do początku lat siedemdziesiątych XVIII w. nie były one tak znaczne. Bernhard Schmid, restaurator i konserwator Zamku w latach 1922—1945, przyznawał, aczkolwiek nie bez ironii, że w okresie polskim nie dokonywano na Zamku żadnych planowych zniszczeń, ale też nie zdziałano nic twórczego, zagnieżdżając się jedynie beztrąsko w przestrzennych salach Zamku². Dopiero w latach 1772—1774 oraz 1801—1804, w okresie pruskiej adaptacji Zamku na koszary i magazyny wojskowe, uległ on największym i najdotkliwszym zniszczeniom. Zamek zatracił wówczas zupełnie charakter budowli gotyckiej. Na Zamku Wysokim wyburzone zostały prawie wszystkie średniowieczne sklepienia³.

Poruszenie elity umysłowej w Niemczech na przełomie XVIII i XIX w. faktem postępującej dewastacji Zamku Malborskiego, symbolu kultury niemieckiej na Wschodzie oraz pomnika średniowiecznej sztuki budowlanej, spowodowało, że w roku 1804 wydany został królewski rozkaz gabinetowy zakazujący dalszych prac rozbiórkowych⁴.

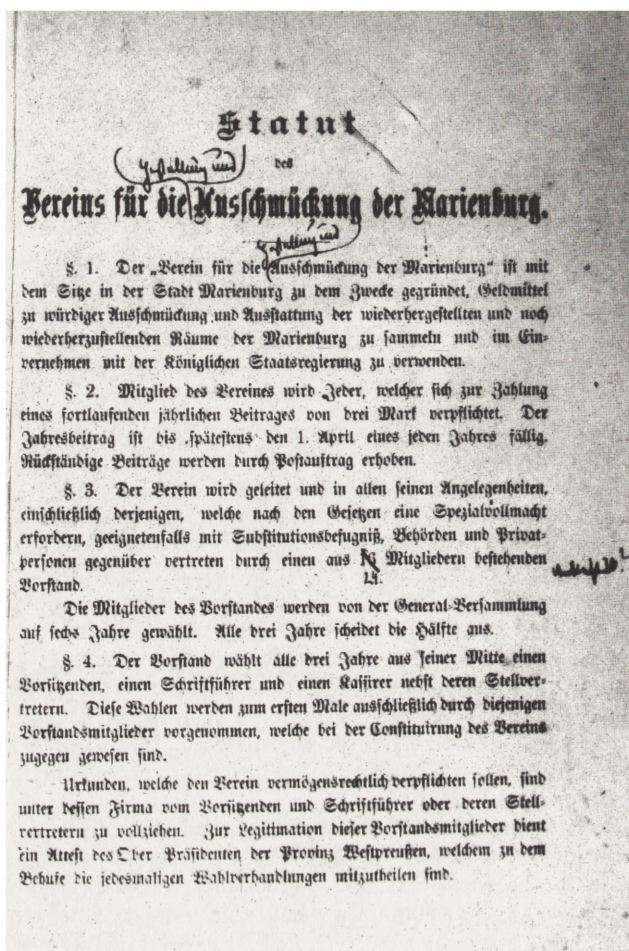
* Ostatnie sprawozdanie Towarzystwa (Geschäftsbericht), do którego udało się dotrzeć autorowi, obejmuje lata 1936—1937 (wyd. w 1938 r.). Nie udało się odnaleźć innych materiałów mogących pomóc w ustaleniu roku zawieszenia działalności Towarzystwa. Wiadomo, że w 1922 r. jego siedziba przeniesiona została z Gdańska do Królewca i tam, jak można przypuszczać, istniała do kwietnia 1945 r., tj. do zajęcia miasta przez wojska radzieckie, bądź do sierpnia 1944 r., kiedy to angielskie lotnictwo dokonało dwóch nalotów, które obróciły miasto w perzynę — J. Jasiński, *Historia Królewca. Szkice z XIII—XX stulecia*, Olsztyn 1994, s. 258 i 263. Rok 1945 w tytule należy więc traktować jako cezurę umowną.

1 B. Schmid, K. Hauke, *Die Marienburg. Ihre Baugeschichte*, Würzburg 1955, s. 18 i 71; H. Domańska, *Zespół umocnień Malborka z XIII—XV wieku*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 1977, t. 22, z. 1, ss. 16—17.

2 B. Schmid, *Führer durch das Schloß Marienburg in Preußen*, Berlin 1925, ss. 17—18: „Die ganze Baugeschichte von den Zeiten des zweiten Thorner Friedens an, zeigt keine planmäßige Zerstörung, kein zielbewußtes Neuschaffen, nur das sorglose Einnisten neuer Bewohner in den weiten Hallen des Schlosses und seinen großen Wirtschaftshöfen”.

3 H. Domańska, *Zamek Wysoki w Malborku, Dokumentacja historyczna*, Gdańsk 1962, ss. 39—40 (mps w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/DW/1/1); A. R. Chodyński, *Zamek Malborski w obrazach i kartografi*, Warszawa 1988, s. 20; M. Mierziński, *Sto lat przemian architektonicznych Zamku Malborskiego, Informator do wystawy*, Malbork 1982—1983, s. 2.

4 A. R. Chodyński, op. cit., s. 20; H. Domańska, *Zamek Wysoki w Malborku*, s. 40. Pod koniec XVIII w. powstał projekt budowy nowych koszar z cegły uzyskanej z rozbiórki Zamku Średniego, jego inicjatorem był Dawid Gilly. Projekt nie został jednak zrealizowany w związku ze zbyt dużymi kosztami jego realizacji. Z kolei w 1794 r.

Pierwsza strona „Statutu“ Towarzystwa z naniesionymi w 1885 r. zmianami. Repr. L. Okoński. (Materiał ilustracyjny wykorzystany w niniejszym opracowaniu pochodzi ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku).

Wzrost nastrojów patriotycznych w całych Prusach w okresie wojen napoleońskich stał się również bodźcem do podjęcia prac restauracyjnych na Zamku w Malborku.

Po opracowaniu wstępnych projektów przystąpiono w latach 1817—1850 do realizacji pierwszej, tzw. romantycznej restauracji. Prace restauracyjne skupiły się głównie na Zamku Średnim. Efekt tych prac poddany został surowej krytyce. Twórcom „romantycznej” restauracji zarzucano przede wszystkim brak naukowych podstaw w realizacji

ukazały się pierwsze sztychy Zamku Malborskiego, których autorem był syn Dawida Gilly, Fryderyk. Pięć lat później, w 1799 r., pojawił się album poświęcony Zamkowi. Jego autorami byli Fryderyk Gilly, Fryderyk Frick i Fryderyk Rabe. Następnie w 1803 r. Maksymilian Schenkendorf, student Uniwersytetu w Królewcu, ogłosił w jednym z berlińskich czasopism artykuł krytykujący działania w Malborku, określając je jako nowoczesne barbarzyństwo. Potem jego słowa powtórzył Goethe, por. A. Franaszek, K. Solak, *Zamek malborski. Szkic historyczny i informator dla turystów*, Malbork 1972, ss. 70—71; B. Schmid, *Führer durch das Schloß Marienburg*, s. 20.

zamierzonej rekonstrukcji, w wyniku której powstał wyidealizowany obraz średniowiecznej gotyckiej budowli obronnej⁵. Krytyka ta jednak w przyszłości przyczyniła się do wykrystalizowania całościowej koncepcji odbudowy najpierw Zamku Wysokiego, a potem całego kompleksu zamkowego.

Prace związane z rekonstrukcją i odbudową Zamku Malborskiego oraz z wyposażeniem jego wnętrza w czasie tzw. drugiej restauracji, zwanej też scjentystyczną, w latach 1882—1939 wymagały ogromnych nakładów finansowych. Z początkiem tych prac wiąże się geneza Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg (Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego).

Gorącym orędownikiem odbudowy Zamku u progu lat siedemdziesiątych XIX w. był Fryderyk Wilhelm August Marschall, malborski radca zdrowia. W związku z przypadającą w roku 1872 setną rocznicą włączenia Prus Królewskich do królestwa pruskiego powołany został specjalny komitet pod przewodnictwem nadburmistrza Gdańska Leopolda Wintera. Zadaniem komitetu było zorganizowanie uroczystości oraz pobytu rodziny cesarskiej w Malborku, postanowiono bowiem, że to właśnie Malbork, dawna siedziba wielkich mistrzów i stolica państwa zakonnego, powinien być miejscem centralnych uroczystości. Komitet, również na wniosek Marschalla, przyjął jako jeden z punktów swojego programu podjęcie wysiłków zmierzających do restauracji Zamku Wysokiego⁶.

12 września 1872 r. w obecności cesarza Wilhelma I i jego syna Fryderyka, na Przedzamczu w Malborku położony został kamień węgielny pod pomnik króla Fryderyka II Wielkiego. Niezatarte wrażenie na Marschallu wywarł kontrast, jaki się wówczas uwidocznił pomiędzy odrestaurowanym w części i uroczyscie wyglądającym Zamkiem Średnim a mrocznym i jak gdyby zapomnianym Zamkiem Wysokim⁷. Od tej pory usilnie zabiegał u władz rządowych o podjęcie stosownych kroków w celu odbudowy Zamku Wysokiego⁸. O ile przed uroczystościami czynniki rządowe wykazywały pewne zainteresowanie tym problemem, o tyle po ich zakończeniu sprawa przycichła. W tej sytuacji Marschall założył w Malborku Comité zur Wiederherstellung des Oberstockes, którego zadaniem była agitacja na rzecz odbudowy Zamku Wysokiego. Dla swojej idei znalazł Marschall sprzymierzeńców w osobach malborskiego landrata Döhringa⁹ oraz Gustawa von Goßlera, wysokiego urzędnika w administracji państwowej¹⁰. Ten ostatni zadbał o pozyskanie opinii publicznej na rzecz restauracji Zamku jako celu samego w sobie, z kolei Döhring odbudowie Zamku nadał wymiar ideologiczny¹¹. W skład wspomnianego Komitetu weszli m.in.: malborski landrat, burmistrz, probosz

5 Konrad Emanuel Steinbrecht, restaurator Zamku Malborskiego w latach 1882—1922, miał wiele zastrzeżeń do prac restauracyjnych przy północnym skrzydle Zamku Średniego przeprowadzonych w okresie pierwszej odbudowy. Wyniki tych prac określił jako twór gotyku teatralnego, por. A. R. Chodyński, *Conrad Steinbrecht i jego dzieło*, Rocznik Gdański, 1987, t. 47, z. 2, s. 23 oraz przyp. 7. Już wcześniej, bo w latach 1849—1850, z podobną krytyką wystąpił Ferdynand von Quast, radca budowlany i konserwator rządowy (pierwszy pruski konserwator zabytków), por. A. R. Chodyński, *Zamek Malborski w obrazach*, s. 21 i 127.

6 Marschall, *Das hohe oder rechte Haus der Marienburg*, Marienburg 1877, s. 81.

7 H. Knapp, *Das Schloss Marienburg in Preussen. Quellen und Materialien zur Baugeschichte nach 1456*, Lüneburg 1990, s. 83.

8 Ibidem.

9 Malborski landrat w latach 1877—1890 — *Grundriß zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815—1945*. Reihe A: *Preußen*, hrsg. von W. Hubatsch, Bd. 1: *Ost- und Westpreußen*, bearb. von Dieter Stüttgen, Marburg/Lahn 1975, s. 198.

10 Od 1881 r. minister oświaty, następnie w latach 1891—1902 nadprezydent Prus Zachodnich — M. Gliński, *Ludzie dziewiętnastowiecznego Gdańska. Informator biograficzny*, Gdańsk 1994, ss. 38—39. W okresie swojej nadprezydentury był także przewodniczącym Towarzystwa.

11 W 1886 r. podczas obrad w Landtagu stwierdził, że odrestaurowany Zamek w Malborku będzie w przyszłości wznaczać niemiecką świadomość narodową i chronić przed ewentualnym zalewem przez obcy

Uporządkowany księgozbiór numizmatyczny wystawiony w sieni skarbcza na Zamku Wysokim w Malborku. Repr. L. Okoński.

czowie obu konwesji, radni, budowniczy rządowy Bauer oraz budowniczy Fahl. W 1882 r. Komitet zmienił nazwę na Comité für den Ausbau des Hochschlosses der Marienburg. W tym okresie należało do niego już liczne grono wyższych urzędników administracji państwowej Prus Wschodnich i Zachodnich. Z kolei 3 marca 1884 r. na bazie Komitetu w auli malborskiego gimnazjum ukonstytuowało się towarzystwo pod nazwą Verein für die Ausschmückung der Marienburg. Teraz oprócz osobistości i wysokich urzędników administracji członkami Towarzystwa zostali również nadprezydent Prus Wschodnich Schlieckmann oraz nadprezydent Prus Zachodnich Ernsthausen. Do powołania Towarzystwa przyczynił się też w dużej mierze Konrad Steinbrecht.

żywiół narodowy wschodnich prowincji („Ihre Wiederherstellung und Erhaltung wird auch in Zukunft das Deutschem, deutsches Nationalbewußtsein und deutsche Gesinnung gegenüber einem etwaigen Ansturm anderer Nationalitäten in unserer Ostmark stärken”) — H. Knapp, op. cit., s. 105.

Księgozbiór numizmatyczny złożony w komnacie skarbnika na Zamku Wysokim w Malborku. Repr. L. Okoński.

Kolejne zmiany nazwy Komitetu, a w końcu także formy organizacyjnej (Towarzystwo) oraz jego skład osobowy wykazały, że perspektywa odbudowy Zamku rysuje się coraz jaśniej. W sierpniu 1885 r. do nazwy Towarzystwa dodano jeszcze wyraz „Herstellung”. Teraz więc pełna jego nazwa brzmiała: Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg, i ta nazwa pozostała już do końca jego działalności¹².

Towarzystwo działało na podstawie statutu opracowanego w marcu 1884 r.¹³ Głównym zadaniem Towarzystwa było gromadzenie i wydatkowanie za zgodą rządu środków pieniężnych na rzecz odbudowy i restauracji Zamku Malborskiego oraz wyposażenia jego wnętrza. Towarzystwem kierował Zarząd składający się z 16 członków,

¹² Ostatnie sprawozdanie, jak już wspomniano, pochodzi z 1938 r., można jednak z całą pewnością przyjąć, że nazwa Towarzystwa po tym roku nie uległa już zmianie.

¹³ Uzupełniony w 1885 r. Liczbę członków Zarządu powiększono do 24 osób oraz dodano do nazwy

wybierany na Walnym Zgromadzeniu na sześć lat¹⁴. Po upływie trzech lat w wyniku losowania ustępowała połowa jego składu i następowały nowe wybory. W związku z tym również co trzy lata Zarząd ze swojego grona wybierał przewodniczącego, sekretarza, skarbnika oraz zastępców. W myśl paragrafu 1 statutu Towarzystwa jego siedzibą był Malbork, w praktyce jednak był nim Gdańsk, albowiem prawie wszyscy członkowie Zarządu byli wysokimi urzędnikami w administracji państwowej i rezydowali w Gdańsku. W 1922 r. siedziba Towarzystwa została przeniesiona z Gdańska do Królewca. Było to związane ze zmianami polityczno-terytorialnymi na Pomorzu Gdańskim po I wojnie światowej oraz nowym statusem Gdańska jako Wolnego Miasta.

Środki finansowe potrzebne do realizacji podstawowych zadań Towarzystwa czerpane były z różnych źródeł. Niewielka część pochodziła ze składek członkowskich, następnie subwencji rządowych, darowizn i pożyczek. Największą część środków czerpano z organizowanej od 1886 r. loterii, na wzór loterii organizowanej na rzecz odbudowy katedry w Kolonii. Trudna sytuacja w Niemczech po I wojnie światowej, a do tego wzrastająca inflacja spowodowały, że po 1933 r. rząd nie wyraził zgody na przedłużenie loterii¹⁵. W pierwszych latach funkcjonowania loterii dochód z niej dzielono na dwie części. Jedną przeznaczono na prace budowlane na Zamku, drugą natomiast na szeroko rozumiany wystrój odrestaurowanych wewnątrz Zamku. Później większą część, bo aż dwie trzecie dochodów przekazywano na prace budowlane, które pochłaniały największą część środków finansowych Towarzystwa¹⁶.

O swojej działalności Towarzystwo informowało w wydawanych początkowo co trzy lata sprawozdaniach (*Geschäftsbericht*), później, tj. od 1916 r., ukazywały się one w różnych odstępach czasowych¹⁷. Zmianie ulegała również zawartość sprawozdań. Najbardziej obszerne były w latach 1896—1905. Zawierały cztery, a od 1902 r. pięć zasadniczych działów:

I. *Der Ausbau* — informował o postępie prac budowlanych na Zamku,

II. *Die Ausstattung und Ausschmückung* — zawierał informacje dotyczące wyposażenia i prac zdobniczych w restaurowanych bądź odrestaurowanych pomieszczeniach Zamku,

III. *Gestaltung der Schloßumgebung bezw. Ankäufe* — donosił o działaniach, jakie Towarzystwo podejmowało w celu wykupienia zabudowanych gruntów w otoczeniu Zamku. Była to bardzo ważna kwestia dla postępu dalszych prac restauracyjnych i niejednokrotnie pochłaniała spore sumy pieniędzy,

IV. *Sammlungen* — omawiał zbiory broni, monet i medali, pieczęci, portretów, widoków miast, zbiorów książek itd. oraz informował o nowych nabytkach, darowiznach i znaleziskach, z kolei w

V. *Veröffentlichungen* — nie bez dumy pisano o publikacjach wydawanych w całości przez Towarzystwo lub przy jego znacznym wsparciu finansowym.

Poza wymienionymi działami sprawozdania zawierały informacje dotyczące spraw finansowych i personalnych Towarzystwa oraz podawały spis swoich członków. Od 1908 r. o przebiegu prac budowlanych, wyposażeniowych i zdobniczych trwających na

Towarzystwa wyraz „Herstellung” (w zbiorach Biblioteki Muzeum Zamkowego w Malborku znajduje się drukowany tekst statutu z naniesionymi piórem zmianami).

¹⁴ Wybory do Zarządu mogły odbywać się, o ile nie było sprzeciwu, przez aklamację (par. 9. Statutu Towarzystwa).

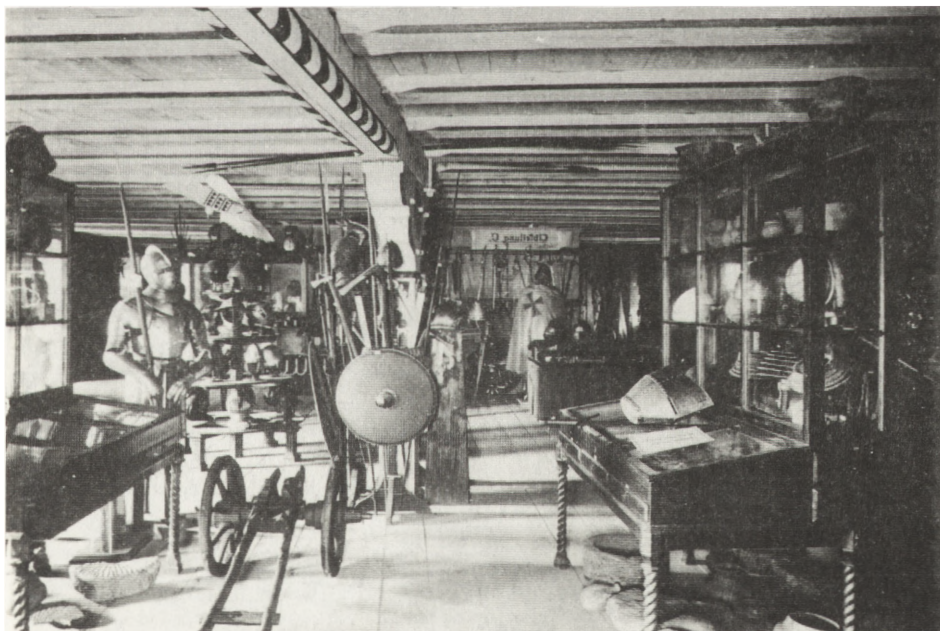
¹⁵ H. Knapp, op. cit., s. 91.

¹⁶ Ibidem, s. 88.

¹⁷ Najwcześniejsze sprawozdanie, do jakiego udało się dotrzeć, obejmuje lata 1890—1893, ostatnie natomiast okres 1936—1937. Z kolei nie zdołano odnaleźć sprawozdań obejmujących lata: 1884—1890, 1893—1896, 1924—1925, 1930—1931, 1934—1935 oraz po 1937 r.

Zbiór numizmatyczny wystawiony w komnacie skarbnika na Zamku Wysokim w Malborku po powrocie z depozytu wojennego w Kaiser Friedrich Museum. Repr. L. Okoński.

Zbiór militariów T. Blella — dział średniowieczny. Repr. L. Okoński.

informowano w osobnych sprawozdaniach sporządzanych przez Zarząd Odbudowy Zamku (Schloßbauverwaltung). Sprawozdania te objęły okres 1905—1920: *Bau- und Geschäftsbericht der Schloßbauverwaltung (1905—1908)*, potem *Nachrichten der Königlichen Schloßbauverwaltung zu Marienburg Westpr. (1909—11 i 1912—16)* i ze zmienionym tytułem *Nachrichten der Schloßbauverwaltung zu Marienburg Weestpr. (1916—1920)*¹⁸. Oczywiście Towarzystwo partycypowało w kosztach związanych z drukiem tych sprawozdań. Trudna sytuacja finansowa Towarzystwa po I wojnie światowej zapewne spowodowała, że od 1922 r. sprawozdania Towarzystwa ukazywały się co prawda w odstępach dwuletnich, a także rocznych, ale za to były bardzo skromne objętościowo, bez wymienionych wyżej działów. Oprócz podstawowych informacji z życia Towarzystwa znajdowały się w nich krótkie sprawozdania z prac budowlanych prowadzonych na Zamku (Baubericht), sporządzane przez B. Schmida, a także jego artykuły dotyczące Zamku i jego zbiorów. Należy również w tym miejscu wspomnieć, że przy finansowym wsparciu Towarzystwa Zarząd Odbudowy Zamku sporządził fotograficzną dokumentację prac przeprowadzonych w latach 1882—1919/1920 w formie roczników odbudowy (Baujahr). Obok dokumentacji wydanej drukiem w postaci wyżej omówionych sprawozdań Towarzystwa i Zarządu Odbudowy Zamku, roczniki te stanowią bezcenne źródło do poznania dzieła odbudowy i restauracji Zamku Malborskiego w latach 1882—1919/1920—1937.

Towarzystwo sfinansowało zakup wielu cennych zabytków sztuki, przy czym nie gardziło również dobrze sporządzonymi kopiami. Wszystkie obiekty przekazywano później do zbiorów zamkowych. Poza tym apelowano do ludzkiej ofiarności. W styczniu 1892 r. Towarzystwo wydało odezwę, w której pisano: „Odbudowa Zamku, stanowiącego wspaniały pomnik niemieckiej kultury i średniowiecznej sztuki budowlanej, jest zaawansowana tak dalece, że można pomyśleć o wyposażeniu jego wnętrza. Stworzenie możliwie pełnych zbiorów monet, pieczęci, dokumentów, druków i map, mających znaczenie dla historii Zakonu Niemieckiego ewentualnie dla dziejów Prus Wschodnich i Zachodnich, uważamy za część naszych statutowych obowiązków. W związku z tym pozwalamy sobie zwrócić się z uprzejmą prośbą do mieszkańców tych terenów, jak również do wszystkich Niemców ze wszystkich krajów i każdego stanu, którzy od tej pory zaoferują swój współdziałanie w naszym przedsięwzięciu, aby nasz zamiar przez tego rodzaju ofiary zechcieli wesprzeć”¹⁹.

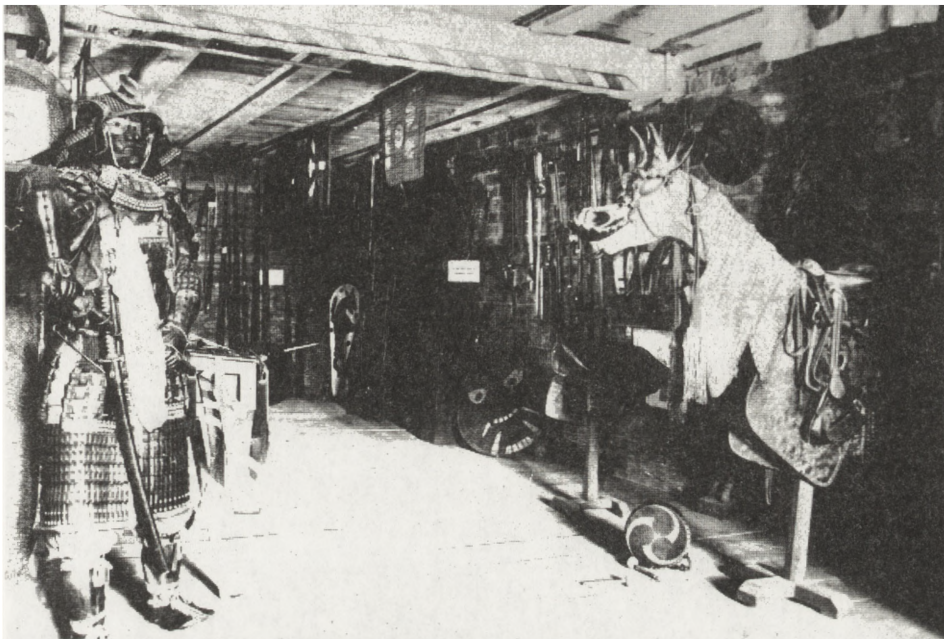
Na odzew nie trzeba było długo czekać, ponieważ jeszcze w tym samym roku Towarzystwo otrzymało w darze od dr. Jaqueta niezwykle cenny zbiór monet i medali²⁰. W pierwszej części zbioru przekazanej w 1892 r., liczącej ok. 5 tys. obiektów, znajdowało się m.in. 1800 monet z czasów wielkiego mistrza Winricha von Kniprode (1352—1382). Następne części przekazano w 1902 r. (2700 monet i 650 medali) oraz w 1905 r.²¹ Zbiór ten systematycznie powiększany poprzez zakupy, darowizny i znaleziska doczekał się drukowanego katalogu wydanego przy finansowej pomocy Towarzystwa. To monumentalne dzieło składa się z siedmiu tomów, nie licząc dodatkowego tomu stanowiącego indeks do całości. Katalog został opracowany przez znanego numizmatyka dr. Emila Bahrfeldta, ofiarodawcę dr. Jaqueta oraz opiekuna zbioru z ramienia Towarzystwa pastora Wilhelma Schwandta. Część kolekcji Jaqueta eksponowana była w czasie uroczystości poświęcenia a Zamku Wysokiego 5 czerwca 1902 r. Uroczystość zaszczycił

18 Ukazało się razem ze sprawozdaniem Towarzystwa za ten sam okres.

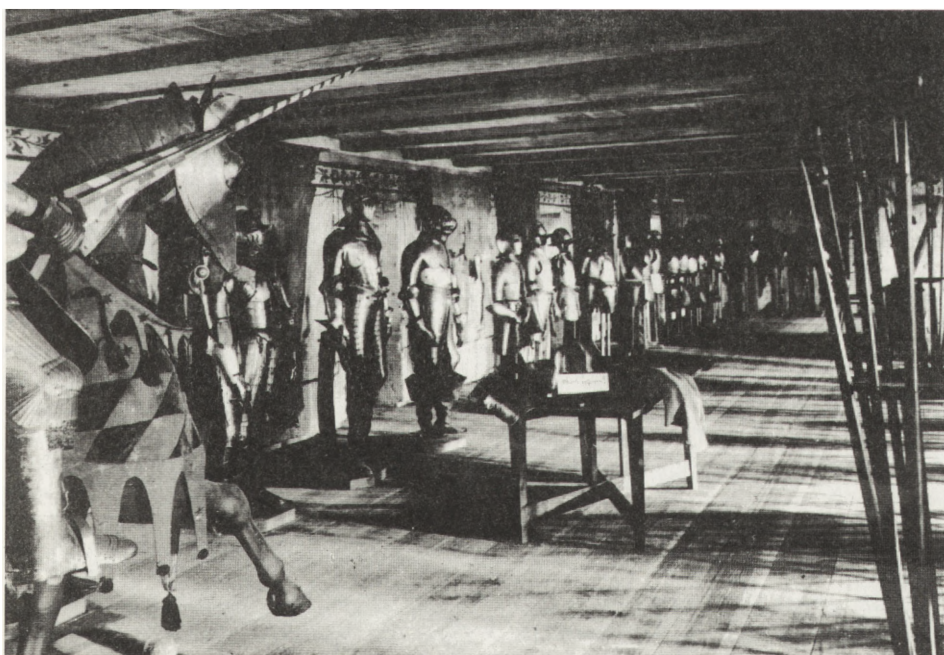
19 *Geschäftsbericht des Vorstandes des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg für die Zeit vom 1. Oktober 1899 bis zum 1. Oktober 1902*, [Gdańsk 1902], s. 6. Tekst w tłumaczeniu autora. Opracowując niniejszy temat korzystano także po części z tłumaczeń kilku sprawozdań dokonanych przez p. Tadeusza Milnera.

20 *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Januar 1932 bis 31. Dezember 1933*, Königsberg Pr. 1934, s. 14.

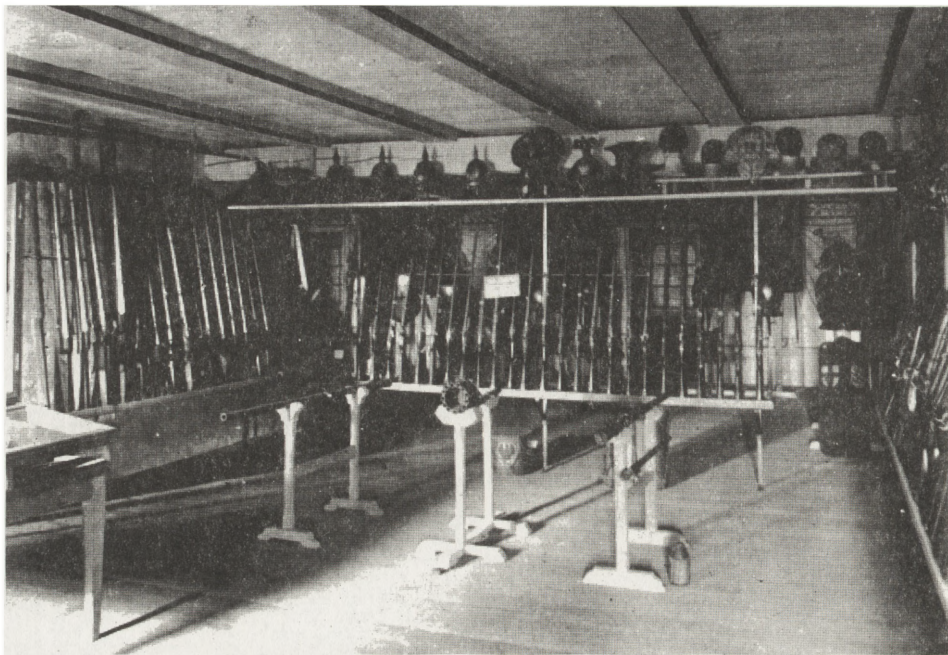
21 *Ibidem*; *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1899 bis zum 1. Oktober 1902*, ss. 7—8.

Zbiór militariów T. Blella — dział azjatycki. Repr. L. Okoński.

Zbiór militariów T. Blella — od pełnego uzbrojenia do pancerza. Repr. L. Okoński.

Zbiór militariów T. Blella — rozwój ręcznej broni palnej od hakownicy do karabinu iglicowego. Repr. L. Okoński.

Wilhelm II. Cesarz jako najwyższy protektor Towarzystwa ofiarowywał mu niekiedy pamiątkowe monety i medale, np. w roku 1899 przekazał do zbiorów Towarzystwa serię srebrnych monet z widokami Malborka. Wśród wielu darczyńców był również wspomniany wyżej pastor Schwandt, który przekazał trzy medale przedstawiające pożar Starego Miasta w Malborku w 1899 r.²² Oczywiście Towarzystwo nie mogło liczyć tylko na same dary, chcąc bowiem stworzyć w miarę pełną kolekcję numizmatyczną, musiało dokonywać także zakupów. W latach 1896—1899 na zakup obiektów wydano 34 tys. marek, nabywając w ten sposób ok. 800 sztuk monet i medali, wśród których znajdowały się monety Zakonu (brakteaty i szylingi) oraz wiele monet i medali pruskich i z czasów polskich (elbąskie, gdańskie i toruńskie)²³.

Tworząc zbiór monet i medali pomyślano też o doborze specjalistycznego księgozbioru numizmatycznego, mającego pomóc w naukowym opracowaniu i korzystaniu ze zbioru. W tym celu w latach 1896—1899 zakupiono ok. 150 dzieł, nierzadko bardzo cennych, dotyczących monet polskich i pruskich²⁴. Księgozbiór ten był sukcesywnie powiększany.

W grudniu 1902 r. Towarzystwo postanowiło przekazać na własność państwa cały posiadany przez siebie zbiór monet i medali oraz bibliotekę numizmatyczną, przy czym uzyskało jednocześnie obietnicę samego cesarza, że zbiory te po wsze czasy pozostaną na Zamku w Malborku²⁵.

22 *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1899 bis zum 1. Oktober 1902*, s. 8.

23 *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1896 bis zum 1. Oktober 1899*, Danzig 1899, s. 5.

24 *Ibidem*, ss. 6—7.

25 *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1902 bis zum 1. Oktober 1905*, Danzig 1905, s. 9.

Wnętrze komnaty komtura domowego na Zamku Wysokim w Malborku. Na zdjęciu widoczna m.in. kopia stołu z izby Lutra w Wittenberdze oraz kopia szafki znajdującej się w Hanowerze. Repr. L. Okoński.

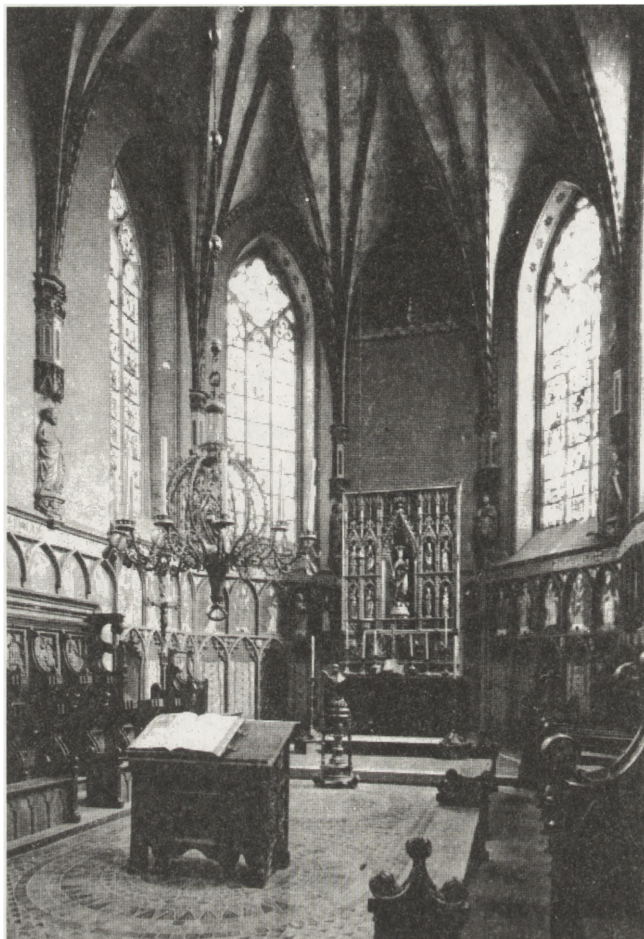
W latach 1916—1917 pastor Schwandt uporządkował i opracował gromadzony w ciągu ponad dwudziestu lat księgozbiór numizmatyczny i ulokował go w sieni komnaty skarbnika oraz w samej komnacie skarbnika na Zamku Wysokim, tam też znalazł swoje miejsce zbiór monet i medali, który po wybuchu I wojny światowej został przewieziony do Kaiser Friedrich Museum w Berlinie jako depozyt wojenny. Do Malborka powrócił w 1918 r.²⁶

Oprócz księgozbioru numizmatycznego Towarzystwo zgromadziło pokaźny księgozbiór ogólny, który stał się później podstawą do utworzenia biblioteki zamkowej. W sprawozdaniu z działalności Towarzystwa za lata 1902—1905 podano spis książek, które Towarzystwo przekazało do biblioteki zamkowej²⁷. Były to książki z wielu dziedzin m.in. z heraldyki, numizmatyki, sfragistyki, bronioznawstwa, budownictwa obronnego, malarstwa, rzeźby, rzemiosła artystycznego, witrażownictwa, poza tym dzieła dotyczące historii Malborka, publikowane źródła do dziejów Prus, zbiór pruskich czasopism historycznych, dalej dzieła z zakresu literatury pięknej, prawa, historii Kościoła w Prusach oraz książki dotyczące zakonu joannitów, templariuszy i krzyżackiego, i wiele jeszcze innych cennych pozycji²⁸. Biblioteka zamkowa posiadała w swoich zbiorach także

²⁶ *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1916 bis zum 1. Juli 1920*, Danzig 1920, s. 4; Baujahr 1917, s. 6 (rocznik odbudowy w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. MZM/DH/557/32).

²⁷ *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober bis zum 1. Oktober 1905*, ss. 17—25: *Verzeichnis der Bücher, die vom Verein für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg für die Bücherei des Schlosses in Marienburg beschafft sind*.

²⁸ *Ibidem*.

Widok wnętrza kościoła zamkowego w kierunku ołtarza głównego. Repr. L. Okoński.

cenne rękopisy i starodruki (m.in. Biblie, antyfonarz z klasztoru w Oliwie, brewiarz krzyżacki z XV w.²⁹).

Prócz omówionego powyżej zbioru monet i medali Towarzystwo szczyliło się posiadaniem cennego zbioru broni i zbroi. Po długich pertraktacjach zakupiono w 1892 r. za ogromną sumę 130 tys. marek zbiór militariów Teodora Blella, właściciela ziemskiego z Tüngen koło Ornety. Był to jeden z największych zbiorów broni i zbroi w drugiej połowie XIX w. w Prusach³⁰. Zawierał on „broń użytkową wszystkich czasów, począwszy od

²⁹ *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1899 bis zum 1. Oktober 1902*, s. 12; Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku (dalej: APE z/s w Malborku), Starostwo Powiatowe w Malborku. Referat Kultury i Sztuki 63, 193 — Sprawozdanie z działalności Referatu 1945—1948 (Protokół zdawczo-odbiorczy Ref. Kult. i Sztuki w Malborku spisany w dniach 3, 4, 5, 6, 7, 9.08.1948 r.).

³⁰ *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Januar 1932 bis 31. Dezember 1933*, s. 14; A. R. Chodyński, *Zbiory oręża w Muzeum Malborskim*, Muzealnictwo, nr 23 z 1975 r., s. 144, tu też szerzej na temat zbioru Blella.

Przy lekturze — przykład aranżacji wnętrza jednego z pomieszczeń tzw. Wieży Kleszej. Repr. L. Okoński.

epoki kamiennej poprzez zabytki z różnych krajów”³¹. Nie brakowało również uzbrojenia perskiego, indyjskiego, chińskiego i japońskiego, chociaż większość zbioru stanowiły militaria z okresu średniowiecza. W zbiorze Blella znajdowały się także kopie, z których niektóre sam wykonał³².

Ogromna wartość zbioru Blella polegała też na jego walorach poznawczych i dydaktycznych. Teodor Blell tworząc przez wiele lat w sposób planowy i systematyczny swój zbiór militariów dał doskonały obraz ewolucyjnego rozwoju różnych elementów uzbrojenia, w szczególności europejskiego³³. Zbiór Blella, podobnie jak inne zbiory, był ciągle powiększany przez zakupy, znaleziska i darowizny.

Z myślą o wyposażeniu i wystroju odrestaurowanych pomieszczeń Zamku od samego

31 A. R. Chodyński, *Zbiory oręża w Muzeum Malborskim*, ss. 144--145.

32 *Ibidem*, s. 148.

33 *Ibidem*, s. 145 i 148.

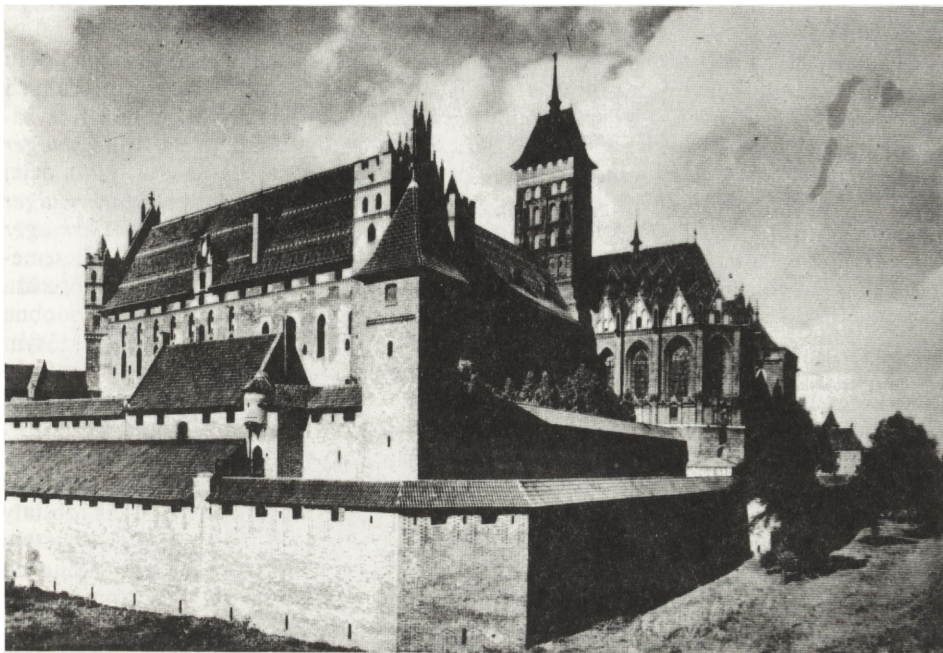
Widok Zamku Wysokiego w Malborku od strony pld.-wsch., stan z początku lat osiemdziesiątych XIX w. będący wynikiem adaptacji obiektu na przełomie XVIII i XIX w. na koszary i magazyny wojskowe. Repr. L. Okoński.

początku Towarzystwo zwracało szczególną uwagę na zakup mebli. Wychodzono tu z założenia, że jeżeli nie można nabyć oryginału, należy wykonać wierną kopię średniowiecznego egzemplarza, a nie tworzyć zupełnie coś nowego³⁴. Wśród mebli były kopie m.in. stołu Marcina Lutra z klasztoru augustianów w Wittenberdze, stołu z jego celi w Erfurcie, kopie dwóch wczesnogotyckich szaf szczytowych z kościoła i katedry w Halberstadt, kopia szafy romańskiej z tejże katedry, kopia szafki szczytowej z Hanoweru, szafki na paramenty ze Starogardu, kopie sześciu portugalskich krzeseł z wysokimi oparciami i fotela z Hamburga oraz wiele innych. Oprócz kopii mebli wykonano też kopie innych przedmiotów, np. broni, różnych elementów uzbrojenia, tkanin czy ogromnych świeczników kołowych. Słowem, sporządzano kopie począwszy od najmniejszych detali po całe obiekty. Wnętrze kościoła zamkowego zostało wyposażone m.in. w dwa duże lichtarze z brązu przed ołtarzem głównym, pulpity, również z brązu, w postaci orła, zakupiono też kilka antyfonarzy. W zbiorach zamkowych znajdowały się także dwa cenne ołtarze średniowieczne. Jeden, tzw. grudziądzki, z końca XIV w. (obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie) oraz drugi z pocz. XVI w. ołtarz z Tękit (obecnie w Muzeum Zamkowym w Malborku)³⁵.

Ze zbiorów, jakie zgromadziło Towarzystwo, wymienić jeszcze należy zbiór map i planów (m.in. Gdańska i okolic z XVIII w.), widoków miast, zamków i różnych budowli z terenów Prus Wschodnich i Zachodnich, zbiór portretów przedstawiających pruskich

³⁴ *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1902 bis zum 1. Oktober 1905*, s. 6.

³⁵ *Ibidem*, ss. 6–7; *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Januar 1932 bis 31 Dezember 1933*, s. 15.

Widok Zamku Wysokiego w Malborku od strony płd.-wsch., stan sprzed 1945 r. będący wynikiem prac restauracyjnych przeprowadzonych przez K. Steinbrechta w latach 1882—1896. Repr. L. Okoński.

uczonych, urzędników, osoby związane z Malborkiem, Gdańskiem, Elblągiem, Toruniem i z innymi miastami oraz z Zakonem Krzyżackim. W czerwcu 1905 r. Towarzystwo wypożyczyło wiele map i widoków Zamku Malborskiego na wystawę zorganizowaną w Gdańsku z okazji XV Zjazdu Geografów Niemieckich³⁶. Poza tym zakupiono za znaczną sumę cenne archiwalia dotyczące historii Prus³⁷. Do wartościowych zbiorów należał zbiór odlewów gipsowych służących jako wzory dla artystów i rzemieślników w pracach na Zamku. Na zbiór składały się m.in. odlewy rzeźb, ornamentów, okuć, elementów drzwi, nagrobków i różnych detali architektonicznych oraz kompletny zbiór 400 sztuk odlewów pieczęci urzędników Zakonu Krzyżackiego z archiwum w Królewcu³⁸. Z kolei w oparciu o znaleziska z prac porządkowych na terenach zamkowych, dalej z wykopalisk oraz z darów stworzono zbiór ceramiki, w którym na szczególną uwagę zasługiwały kafle piecowe z różnych okresów i o różnych formach, tak że można było prześledzić ich historyczny rozwój³⁹. W podobny sposób powstał zbiór cegły wypalanej. Dawał on doskonały obraz rozwoju materiałowego, technicznego i artystycznego tego materiału budowlanego. Wskazywał na sposoby budowania (budowanie sklepień, tynkowanie itp.) oraz wyjaśniał wiele problemów związanych z formą, wypalaniem, farbowaniem i glazurowaniem cegły. W zbiorze tym znajdowały się nawet różne elementy

36 *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1902 bis zum 1. Oktober 1905*, s. 13.

37 *Ibidem*, ss. 11—13.

38 *Ibidem*, s. 7.

39 *Ibidem*, *Bau- und Geschäftsbericht der Schloßbauverwaltung vom 1. Oktober 1905 bis 1. Oktober 1908*, Danzig 1908, s. 5.

budowlane z terenu Chin⁴⁰. W kolekcjach zamkowych znajdował się także zbiór dawnego malarstwa i rzeźby.

Omawiając działalność Towarzystwa nie można nie wspomnieć jego zasług na polu wydawniczym. Przy finansowym wsparciu Towarzystwa ukazało się wiele cennych opracowań historycznych oraz wydawnictw źródłowych dotyczących Zakonu Krzyżackiego i Zamku Malborskiego. Wśród tych ostatnich były m.in. *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399—1409*, wydane przez G. Joachima (Królewiec 1896), dalej *Das Marienburger Ämterbuch* (Gdańsk 1916), *Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410 bis 1420* (Królewiec 1911) oraz *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399—1412* (Gdańsk 1913) wszystkie wydane przez W. Ziesemera⁴¹. Poza tym wśród opracowań historycznych znalazły się cenne prace K. Steinbrechta m.in. pomnikowe *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens* w czterech tomach⁴². Podobne znaczenie miał katalog monet i medali znajdujących się w zamkowych zbiorach, o którym już wyżej wspomniano. Dzięki Towarzystwu upowszechniono także piękne akwaforty Hugo Ulbricha, przedstawiające Zamek Malborski. Jedna z roku 1907 ukazywała Zamek od strony Nogatu, z kolei druga, z roku 1910, od strony wschodniej w zimowej szacie⁴³.

I wojna światowa stanowiła z oczywistych przyczyn swoistą cezurę w działalności Towarzystwa. Okres ten negatywnie wpłynął na jej rozwój, a także stan liczebny Towarzystwa. Subwencje państwowe, które dawniej były regularnie udzielane, zostały teraz wstrzymane. Niemniej jednak po długich pertraktacjach udało się Towarzystwu uzyskać zgodę rządu na zorganizowanie loterii w 1921 r.⁴⁴. Do 1933 r. zorganizowano ich jeszcze kilka. Później, jak już wyżej napisano, rząd nie wyraził zgody na prolongatę loterii⁴⁵.

Tendencja spadkowa w okresie powojennym, jeśli chodzi o stan liczebny oraz ograniczenie zakresu działalności Towarzystwa, wynikały, jak się zdaje, nie tylko z trudnej sytuacji finansowej państwa niemieckiego i potrzeby jego odbudowy, lecz także z faktu, że wiele zadań, jakie stawiano sobie za cel do zrealizowania zostało już wykonanych. W tej sytuacji Towarzystwo podejmowało tylko takie zadania, które nie wymagały wielkich nakładów finansowych, stając się coraz bardziej szacowaną i honorową instytucją, w przeszłości będącą świadkiem i współtwórczynią wielkiego dzieła odbudowy i restauracji Zamku Malborskiego.

*

Los malborskich zbiorów nie okazał się być dla nich łaskawy. Gromadzone przez wiele lat z niezwykłą starannością i pieczołowitością uległy po części zniszczeniu podczas działań wojennych w 1945 r., inne z kolei już po wojnie zostały rozproszone w różnych miejscach, a jeszcze inne padły łupem tzw. szabrowników.

40 *Bau- und Geschäftsbericht...*, s. 4—5.

41 *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Januar 1932 bis 31. Dezember 1933*, s. 16.

42 *Ibidem*.

43 *Ibidem*.

44 *Geschäftsbericht des Vorstandes... vom 1. Oktober 1916 bis zum 1. Juli 1920*, s. 3.

45 H, Knapp, op. cit., s. 91.

A n e k s

Członkowie zarządu towarzystwa w latach 1884—1937
(zestawiono na podstawie sprawozdań Towarzystwa)

PRZEWODNICZĄCY

- 1884—1888: dr Karl Adolf August Ernst von Ernsthäusen (nadprezydent Prus Zachodnich w latach 1879—1888).
1888—1891: dr Adolf Hilmar von Leipziger (nadprezydent Prus Zachodnich w latach 1888—1891).
1891: Jaeckel (p.o. przewodniczącego).
1891—1902: Gustav Heinrich von Gøbler (nadprezydent Prus Zachodnich w latach 1891—1902).
1902—1905: dr Clemens Gottlieb Ernst Delbrück (nadprezydent Prus Zachodnich w latach 1902—1905).
1905—1921: Ernst Ludwig von Jagow (nadprezydent Prus Zachodnich w latach 1905—1919).
1921—1937: Friedrich Wilhelm Bernhard von Berg (nadprezydent Prus Wschodnich w latach 1916—1918).
1937—?: Wedelstädt.

ZASTĘPCY PRZEWODNICZĄCEGO

- 1884—1887: dr Albrecht Heinrich Karl von Schlieckmann (nadprezydent Prus Wschodnich w latach 1882—1891).
1887—1893: Leopold von Winter (nadburmistrz Gdańska w latach 1862—1890).
1893—1899: Jaeckel.
1899—1911: Hinze.
1911—1919: Senfft von Pilsach.
1917—1921: Friedrich Wilhelm Bernhard von Berg (nadprezydent Prus Wschodnich w latach 1916—1918).
1919—1921: Graf von Kayserlingk.
1919—1930: Kruse.
1930—?: Lothar Foerster.

SEKRETARZE

- 1884—1890: Fink.
1890—1894: dr Kühne.
1894—1896: Delbrück.
1896—1897: dr Miesitscheck von Wischkau.
1897—1903: Busenitz.
1903—1921: dr Dolle.
1921—1937: dr Bezenberger.
1937—?: dr Schimmelpfennig.

SKARBNICY

1884—1907: Richard Damme.

1907—1922: Unruh.

1922—1923: Kauffmann.

1923—1924: Kelm.

1924—?: dr Huck.

Liczba członków Towarzystwa w latach 1884—1937

Rok	Liczba	Rok	Liczba
1884	1384	1911	502 (30)*
1886	1320	1916	471 (41)
1887	1240	1920	460 (43)
1890	poniżej 900	1925	609 (34)
1893	poniżej 800	1927	592 (35)
1895	570	1929	511 (35)
1899	451	1932	463 (35)
1902	467	1933	446 (37)
1905	520	1936	438 (36)
1908	478	1937	419 (32)

*Cyfry w nawiasach wskazują na liczbę członków korporacyjnych (korporative Mitglieder) w ramach ogólnej liczby członków w danym roku. Członkami korporacyjnymi były różne instytucje, powiaty i miasta.

Źródło: Sprawozdania Towarzystwa; APE z/s w Malborku, Zarząd Odbudowy Zamku, 468, 469, 585; *Geschäftsbericht des Vorstandes ... vom 1. Oktober 1916 bis zum 1. Oktober 1920*, s. 22.

GENESE DER GRÜNDUNG UND DIE TÄTIGKEIT DES VEREINS FÜR HERSTELLUNG
UND AUSSCHMÜCKUNG DER MARIENBURG (1884—1945)

Zusammenfassung

Der Aufbau und die Wiederherstellung des Marienburger Schlosses in den Jahren 1882—1939 erforderten die gewaltigen Geldmittel. Zu diesem Zweck am 3. März 1884 wurde der Verein für die Ausschmückung der Marienburg ins Leben gerufen. Im Jahre 1885 zu dem Namen des Vereins gab es noch das Wort „Herstellung“ zu. Ihre Hauptaufgabe gemäß § 1. des Statuts war es: „Geldmittel zu würdiger Ausschmückung und Ausstattung der wiederhergestellten und noch wiederherzustellenden Räume der Marienburg zu sammeln und im Einvernehmen mit der Königlichen Staatsregierung zu verwenden“.

Durch die Ankäufe und durch die Schenkungen von den Privatpersonen oder von den verschiedenen Institutionen schuf der Verein die vielen wertvollen Sammlungen. Unter ihnen kann man nennen: Waffensammlung, Münzen- und Medailiensammlung, Bauformen- und Backsteinsammlung, Sammlung von Ofenkacheln, architektonischen Gipsabgüssen, Personenbildnissen, Karten und Stadtbildern, Sammlung alter Möbel und Geräte, wertvolle Büchersammlung u.a.

In den Jahren 1945—1948 zum größten Teil wurden diese Sammlungen zerstört, zersplittert oder organisiert.